

РОЗВИТОК СІМЕЙНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИРІТ DEVELOPMENT OF FAMILY FORMS OF EDUCATION OF SOCIAL ORPHANS

У статті розглянуто важливість поширення сімейних форм виховання дітей за умов глобалізації суспільства. Сімейне оточення залишається найбільш оптимальною формою виховання сиріт для їх комунікацій у подальшому житті. Досліджено іноземний досвід популяризації взяття на виховання в сімейне оточення соціальних сиріт. Наведено основні напрями поширення сімейних форм виховання в Україні.

Ключові слова: соціальне сирітство, сімейні форми виховання дітей, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат.

В статье рассмотрена важность развития семейных форм воспитания детей в условиях глобализации общества. Семейное окружение остается наиболее оптимальной формой воспитания сирот для их коммуникаций в дальнейшей жизни. Исследован иностранный опыт популяризации взятия

на воспитание в семейное окружение социальных сирот. Приведены основные направления развития семейных форм воспитания в Украине.

Ключевые слова: социальное сиротство, семейные формы воспитания детей, приемная семья, детский дом семейного типа, патронат.

The article considers the importance of the distribution of family forms of education of children in the conditions of globalization of society. The family environment remains the most optimal form of orphan education for their communication in later life. The foreign experience of popularizing the taking into education in the family environment of social orphans is researched. The main directions of distribution of family forms of education in Ukraine are presented.

Key words: social orphanhood, family forms of upbringing of children, foster family, family-type orphanage, patronage.

УДК 314.643.5

Суходольська А.С.

старший викладач кафедри управління персоналом та економіки праці
Житомирський державний
технологічний університет

Постановка проблеми. В останні роки в Україні проголошено курс на популяризацію сімейних форм виховання соціальних сиріт, за якого найоптимальнішою формою є реінтеграція дитини у біологічну родину. Проблемними залишаються питання реорганізації та закриття інтернатних закладів, тому особливу увагу приділено можливості створення прийомних сімей працівниками інтернатних закладів. Потребує вирішення питання інтеграції у сімейне оточення хворих дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням сімей, трансформації шлюбно-сімейних відносин та сімейних форм виховання соціальних сиріт присвячені праці І.Є. Голубєвої, Б.О. Крімера, Л.І. Слюсар. Однак залишаються актуальними проблеми взяття на виховання соціальних сиріт у сімейне оточення, особливо це стосується дітей із проблемами зі здоров'ям.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження іноземного досвіду регулювання створення сімейних форм виховання соціальних сиріт, можливості його застосування в Україні. Визначення пріоритетних кроків інтеграції дітей у сімейні осередки виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важко переоцінити важливість мікроклімату сімейного оточення для розвитку дитини та фор-

мування її як особистості. Сім'я, а особливо психоемоційні відносини у родині, найбільш вагомо впливають на формування характеру та поведінку дітей. Сьогодні сімейні форми виховання соціальних сиріт усе частіше стають альтернативним варіантом інтернатному закладу для влаштування дитини. За пріоритетністю сімейних форм піклування про сиріт їх можна виокремити таким чином: повернення дитини у біологічну сім'ю, усиновлення (вітчизняне й іноземне), опіка у сім'ях родичів, передача дитини на виховання у прийомну сім'ю (далі – ПС), дитячий будинок сімейного типу (далі – ДБСТ), патронатним вихователям.

Для держави повернення дитини у біологічну сім'ю – найоптимальніший варіант влаштування дитини. Найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин (далі – СЖО) для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей. На допомогу приходять тимчасові форми перебування соціальних сиріт – короткострокове перебування в інтернатних закладах або центрах реабілітації, ПС, ДБСТ, у сім'ях патронатних батьків. За час перебування з сім'єю повинна проводитися реабілітаційна робота у вигляді сприяння зайнятості батьків (допомога у перекваліфікації, підвищення кваліфікації тощо), соціально-психологічна робота, медико-соціальна

підтримка хворих батьків (у тому числі на алкоголізм та наркоманію).

Важливим для подолання соціального сирітства та повернення дитини згодом у біологічну родину є поширення альтернативних форм сімейного виховання дітей-сиріт. У разі неможливості повернення дитини у біологічну сім'ю найоптимальнішим варіантом є передача дитини усиновителям. Це пояснюється тим, що у разі усиновлення дитина стає повноцінним членом сім'ї усиновителя, з неї знімається статус «дитина-сирота» («дитина, позбавлена батьківського піклування»). Результати проведених досліджень свідчать про активність більш забезпечених верств населення в усиновленні дітей [1], тому поширення практики усиновлення можливе за умови зростання життєвого рівня населення. Національне опитування показало, що в основному усиновителями є люди середнього та вище середнього життєвого рівня. Тому сьогодні на фоні значних внутрішніх переміщень населення та загального зниження рівня життя у країні знижується і спроможність сімей щодо усиновлення дітей. Альтернативним варіантом виходу з цієї ситуації є міжнародне усиновлення.

Значна частка соціальних сиріт виховується під опікою чи піклуванням залежно від віку дитини. Проблематичним залишається питання виховання соціальних сиріт у сім'ях родичів похилого віку (бабусь або дідусів), які не завжди в змозі належним чином піклуватися про дитину. Якщо, наприклад, патронатними батьками можуть бути особи від 35 до 60 років (жінки) та до 65 років (чоловіки), то для опікунства ніяких вікових обмежень не встановлено. Тому доцільним є законодавче визначення сімей опікунів похилого віку як тих, що перебувають у СЖО, з подальшим оформленням на облік регіональних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та соціальним супроводом, наданням індивідуальних соціальних послуг.

Важливу роль, крім соціальних служб, у розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт відіграють громадські та благодійні організації. Одна з найбільших в Україні організацій, яка працює з дітьми, які позбавлені або під загрозою втрати батьківської опіки, – СОС «Дитячі містечка» у м. Київ, Київській та Луганській областях. Так, досить часто після досягнення 18 років дитина вибуває з ПС або ДБСТ та залишається розгубленою щодо подальшої організації життя та пристосування у суспільстві. Тому важливо, що в СОС-містечках є підтримка вже повнолітніх колишніх соціальних сиріт хоча би протягом подальших 5 років.

Значною перешкодою поширенню сімейних форм виховання соціальних сиріт в Україні є небажання персоналу інтернатних закладів влаштувати (повернути) дитину у сімейне оточення для збереження наповненості шкіл-інтернатів. Блокують державний курс підтримки сімейних форм

виховання постійні порушення інтернатними закладами права дитини на виховання в сім'ї, від залякування батьків до маніпулювання дітьми, у результаті чого діти відмовляються від влаштування в сім'ї. Є пряма зацікавленість керівництва інтернатних закладів у поповненні контингенту вихованців, оскільки фінансування закладу залежить саме від чисельності останніх.

Тому в умовах реформування інтернатних закладів важливо розробити план можливого подальшого працевлаштування працівників інтернату, які можуть бути звільнені через скорочення. Важливо враховувати їхній спеціалізований досвід роботи для спрямування його в подальшому на подолання сирітства в країні. Важливо сприяти створенню такими працівниками прийомних сімей тривалого або тимчасового перебування, оформленню патронатного виховання. Сьогодні доцільно популяризувати сімейні форми виховання соціальних сиріт серед працівників інтернатів шляхом підвищення рівня допомоги та перебудови підходу до таких сімей на основі поширення адаптованого до наших умов іноземного досвіду.

У більшості зарубіжних країн прийомні, або фостерні, сім'ї є суб'єктами підприємницької діяльності, фостерне виховання розглядається як професія, вона включена у перелік спеціальностей. У багатьох європейських країнах створення прийомної сім'ї передбачає наявність у батьків відповідної освіти та заборону суміщати піклування про дітей з іншою професійною діяльністю [2]. Фостерна опіка може бути приватною, за якою батьки домовляються з фостерними вихователями про піклування про дитину без участі держави, та професійною. В Україні необхідно поступово застосовувати досвід країн, у яких функціонують тимчасові та кризові прийомні сім'ї. Служби з питань влаштування дітей-сиріт мають штатний розпис, у якому зазначені ставки професійних фостерних вихователів. Професійні фостерні батьки у таких країнах мають усі соціальні гарантії (право на відпустку, пенсійне забезпечення тощо), як і будь-який звичайний працівник. Така діяльність ліцензується, тому у більшості європейських країн прийомні батьки проходять підготовчі курси перед отриманням ліцензії та додаткові семінари для її продовження. Наприклад, у Фінляндії обов'язковим є 24-годинний курс підготовки, а у Франції – 300-годинний.

Навчальні програми для прийомних батьків у деяких країнах регулюються на державному (наприклад, у Польщі) та (або) на місцевому рівнях (наприклад, у Швеції і Австрії). Функцію контролю покладено на державні установи залежно від рівня розроблення програми для подальшого ліцензування діяльності вихователя. Для прикладу, у Шотландії, Голландії, Франції активну участь у підготовці та ліцензуванні діяльності

приймних батьків беруть участь місцеві органи влади, неурядові організації та приватні установи, а у Словенії залучають науковців факультетів соціальної роботи.

У Шотландії всі дорослі, які живуть у прийомній сім'ї, повинні бути охоплені медичними оглядами, здійснюється навіть перевірка їхніх анкетних даних на наявність порушень законодавства в минулому, тоді як у Швеції у потенційних родинах прийомних батьків проводиться інтерв'ю з представниками трьох поколінь у сім'ї. У країнах Європейського Союзу поширена практика цілодобової підтримки прийомних сімей (Швеція, Нідерланди), залучення більш досвідчених прийомних батьків для обміну досвідом та надання різного роду підтримки [3]. Так, як і в Україні, в інших європейських країнах кожна прийомна сім'я перебуває під соціальним супроводом працівника зі служби у справах дітей.

Перспективним для подальшого застосування в Україні є досвід Угорщини. В країні значний рівень безробіття у сільській місцевості, тому розробляються та успішно втілюються у життя програми стимулювання створення професійних прийомних сімей у сільській місцевості за сприяння міжнародних організацій [4, с. 179]. У Білорусії протягом останніх років поширений досвід створення агромістечок. У сільській місцевості розвивається соціальна інфраструктура, працівникам сільськогосподарської галузі надається житло. Власниками й утримувачами житлових масивів в агромістечках є державні сільськогосподарські організації, проте на сьогоднішньому етапі розвитку економіки України залучення такого досвіду варто проводити у вигляді підтримки функціонування великих аграрних підприємств, які формують основу розвитку сільських територій. Важливо збільшувати можливості створення ПС та ДБСТ у сільській місцевості, наприклад, шляхом надання додаткових пільг або компенсацій особам, які проживають у селі та беруть на виховання нерідну дитину.

У багатьох країнах соціальними працівниками складається індивідуальний план роботи з дитиною-сиротою. Важливою є також усебічна взаємодія прийомних батьків, державних органів із питань соціального захисту дітей-сиріт та біологічних батьків. Наприклад, у скандинавських країнах поступово запроваджується практика проведення «сімейно-групових конференцій». У процес розроблення працівниками соціальних служб плану виховної роботи з дитиною залучаються не лише прийомні батьки, але й біологічна сім'я дитини у розширеному складі (батьки, близькі та віддалені родичі). Передусім родичі ознайомлюються з можливостями підтримки сімейного оточення дитини, складають план роботи, який потім затверджується соціальними працівниками. Однак ця форма роботи надто трудомістка та витратна, тому в умо-

вах України можливо перейняти досвід лише у залученні родичів дитини до обговорення плану роботи з нею. Це дозволить певним чином подолати дистанційність між прийомними батьками та біологічними родичами дитини. Посередниками цієї співпраці будуть соціальні працівники.

У Німеччині поширена практика створення спеціальних дитячих комун саме для соціальних сиріт. У цих закладах намагаються подолати фактор колективного утримання дітей. Структура комун передбачає утримання дітей у групах до 15 осіб, які знаходяться під наглядом чотирьох вихователів та волонтера. В усіх комунах діти підтримують зв'язок із біологічними батьками, є й такі, в яких діти перебувають від ранку до вечора, а на ніч повертаються до біологічних батьків. Важливим є факт призначення інтернатних закладів для дітей лише для проживання, а не для навчання. Усі діти, включаючи тих, хто має фізичні вади, навчаються у загальноосвітніх закладах.

За підтримки міжнародних громадських, благодійних організацій важливо поширювати позитивний іноземний досвід виховання дітей-сиріт у сімейних осередках з урахуванням специфіки соціального середовища України. Наприклад, регулярне проведення зустрічей (можливо, в онлайн-форматі) зарубіжних професійних прийомних батьків, працівників інтернатів, прийомних батьків сприятиме втіленню в життя дієвих методик роботи з соціальними сиротами.

Вважаємо за доцільне враховувати міжнародний позитивний досвід переходу до пріоритетності сімейного виховання шляхом реформування інтернатних закладів та створення замість них центрів соціально-психологічної реабілітації дітей за активної участі їхніх біологічних батьків. Проблему вивільнення персоналу інтернатів можливо вирішити саме шляхом запровадження практики створення професійних прийомних сімей (на постійній основі, кризових, тимчасових). Це дасть змогу запобігти масовому скороченню кваліфікованих працівників та сприятиме більшому охопленню дітей-сиріт сімейними формами виховання. У разі закриття інтернатів (особливо це стосується тих, які підпорядковані МОН України) доцільно у вільних приміщеннях відкривати соціальні гуртожитки для дітей-сиріт, які не забезпечені житлом, та перепрофілювати інтернатні заклади на дошкільні дитячі садки. Адже складною проблемою залишається загальна переповненість дошкільних закладів.

Звичайно, практика створення центрів є досить позитивною, адже варто враховувати наявність покинутих важкохворих дітей, які не можуть бути усиновлені чи виховуватися у ПС чи ДБСТ через надважкий стан, що потребує низки реабілітаційних та лікувальних заходів. Однак, крім значних витрат коштів, численні соціологічні дослідження свідчать, що за умов виховання дитини у держав-

них інтернатних закладах не задовольняється її потреба у любові, приналежності, дитина не в змозі самоактуалізуватися. Негативний життєвий досвід, а в подальшому «ізоляція» в інтернатних закладах, негативно впливає на стан здоров'я дітей-сиріт. І хоча заклади забезпечуються відповідною матеріальною базою та в змозі хоча б певною мірою індивідуалізувати підхід до дітей з вадами здоров'я, поєднувати навчання і реабілітацію, варто зробити перебування дітей у них тимчасовим, тобто лише для навчання і реабілітації.

Сьогодні поширена думка про доцільність створення прийомних сімей тимчасового перебування для дітей-сиріт з обмеженими можливостями для надання їм необхідного сімейного піклування. У процесі проведення експериментів [5] залучалися вихователі спеціалізованих закладів для дітей-сиріт. Вони брали дітей тимчасово – на вихідні, канікули. Необхідність поширення цієї практики зумовлена тим, що опікуни досить часто переоцінюють свої можливості та сподіваються на вирішення проблем із здоров'ям дитини у віддаленій перспективі, а тому процес адаптації до нової ролі потрібно проходити повільно. Сьогодні варто законодавчо відрегулювати окреслений напрям опікунства: побудова системної нормативної бази щодо матеріально-технічної підтримки прийомних сімей тимчасового перебування, сприяння максимальному залученню дітей-сиріт до таких сімей у межах певного інтернатного закладу для подолання загострень відносин між дітьми через ревності.

За сучасних умов доцільно популяризувати сімейні форм виховання для хворих дітей, адже тільки у сім'ї дитина може отримати належний рівень турботи, а державна допомога буде дійсно адресною. З цією метою варто проводити роз'яснювальну роботу серед населення у формі проведення відкритих свят у інтернатних закладах, сприяти на державному рівні їх співпраці з громадськими організаціями. Важлива участь громадських організацій у проведенні різноманітних проєктів з метою залучення прийомних сімей, вихователів дитячих будинків сімейного типу, які піклуються про дітей-сиріт з особливими потребами. Такі сім'ї є досить емоційно та соціально вразливими, потребують згуртованості, обміну досвідом та звичайного спілкування, щоб не відчувати себе відокремленими від суспільства. Тому перспективним напрямом створення безбар'єрного середовища для таких сімей є сприяння функціонуванню мережі прийомних та звичайних сімей, у яких виховуються діти з різними функціональними обмеженнями.

У країнах Південно-Східної Європи та Європейського Союзу зосередили увагу на підтримці створення професійних кризових тимчасових прийомних сімей, які беруть на виховання хвору дитину (з біологічної або прийомної сім'ї) на корот-

кий проміжок часу, для надання сім'ям з хворими дітьми хоч трохи вільного часу.

Пропонується розробити державну програму підтримки сімей, які беруть на виховання дітей з інвалідністю, а на регіональному рівні сприяти їх максимальній адаптації, адже державні інтернатні заклади не можуть повністю замінити таким дітям сім'ю. Звернути увагу населення на цю проблему нескладно, а от адаптувати в подальшому такі сім'ї в суспільстві – надзвичайно непросто, адже рідні батьки часто відмовляються від хворих дітей. Поширення практики сімейних форм опіки над такими дітьми найкраще поєднувати з їхнім навчанням у спеціалізованих школах та інтернатах для інтегративної взаємодії дітей зі схожими проблемами, їх психологічної взаємопідтримки. Інтегративні заходи потрібно втілювати на державному рівні за участю усіх суб'єктів впливу – державних інституцій, громадських організацій, загальноосвітніх закладів. Важливо забезпечити хворим дітям доступ до освіти в звичайних загальноосвітніх школах за рахунок застосування методів навчання, що враховують індивідуальні особливості таких дітей. В основу такої інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію дітей; забезпечує рівноцінне ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей з особливими потребами. Державна політика підтримки таких дітей повинна бути спрямована на їхню максимальну подальшу адаптацію у суспільстві. На нашу думку, за сучасних умов значного дефіциту бюджетних коштів для фінансування соціальної сфери досягти таких облаштувань практично неможливо, тому інтернатна система виховання соціальних сиріт не повинна ліквідуватися, а лише трансформуватися для покращення догляду за хворими дітьми.

Проведене опитування громадської думки засвідчило [1, с. 68], що важливим популяризаційним заходом поширення сімейних форм виховання є соціальна рекламна кампанія. Так, 74% респондентів бачили таку рекламу, майже всі з них (94%) вказали, що рекламні ролики змушують замислитися над проблемою сирітства в Україні та сприяють поширенню сімейних форм виховання сиріт. Тому доцільно у засобах масової інформації не лише розміщувати соціальну рекламу, але й розробити та транслювати комплекс інформаційних програм про успішний досвід виховання соціальних сиріт у прийомних сім'ях, про успішний життєвий шлях колишніх сиріт. Цикли телепередач із працівниками інтернатних установ, дитячими психологами про проблеми та перспективи усиновлення, створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу сприятимуть обізнаності населення з проблемами сирітства та поширенню сімейних форм виховання.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, з огляду на вищенаведене зазначимо, що сьогодні повне закриття інтернатних закладів недоцільне, адже існують діти, які не можуть отримувати належний рівень реабілітаційних послуг у сімейному оточенні. Так, реабілітацію у інтернатних (спеціальних інтернатах) потрібно поєднувати з перебуванням соціальної сироти хоча б тимчасово у прийомних сім'ях. Для поширення сімейних форм виховання соціальних сиріт найперспективнішими заходами соціальної політики є залучення іноземного досвіду виховання сиріт у прийомних сім'ях з урахуванням специфіки українських реалій. Так, найпріоритетнішими сьогодні є:

- впровадження іноземного досвіду та законодавче врегулювання питань визначення і функціонування професійних, тимчасових, кризових ПС, ДБСТ, патронатного виховання соціальних сиріт та їх іноземного усиновлення;
- активне залучення працівників інтернатних закладів до взяття дітей на виховання у сімейне оточення у разі трансформації (особливо закриття) закладів, у яких вони працюють;
- створення мотиваційного механізму активізації створення сімейних форм виховання дітей-сиріт у сільській місцевості;
- державна підтримка діяльності громадських та благодійних організацій, які допомагають соціальним сиротам та прийомним батькам;

– проведення активної рекламної кампанії, що висвітлює проблеми допомоги соціальним сиротам та взяття їх на виховання (трансляція рекламних роликів, теле- та аудіопередач про ПС, ДБСТ, про успішне життя колишніх соціальних сиріт тощо);

– оформлення на облік із подальшим соціальним супроводом сімей осіб похилого віку, які виховують соціальних сиріт;

– приділення особливої уваги на державному рівні сім'ям, які беруть на виховання хвору дитину.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Усиновлення: реалії та тенденції. Результати соціологічних досліджень / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. К., 2009. 160 с.
2. The Fostering Network. Towards a Professional Foster Care Service: what it means to be a professional foster carer [Electronic resource]. – Policy paper, 2008. Access mode : <http://www.dundee.gov.uk/chserv/docs/TowardsaProfessionalFosterCareService.pdf>.
3. Hessel S. Child Welfare in Sweden – an overview / S. Hessel, B. Vinnerljung. – Department of Social Work, Stockholm University. Edsbruk: Akademitryck AB. 2009.
4. Official website of SOS Children's Villages International [Electronic resource]. Access mode : <http://www.sos-childrensvillages.org/>.
5. Приймні сім'ї для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями / [О.О. Яременко та ін. ; ред. Т.М. Тележенко] ; Укр. ін-т соц. досліджень. К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. 120 с.